

**НОХЧИЙН РЕСПУБЛИКИН ДЕШАРАН А, ИЛМАНАН А МИНИСТЕРСТВО
ПКУ «НОХЧИЙН МЕТТАН ИНСТИТУТ»**

Нохчийн Республикин Куьйгалхо
волчохь йолчу Нохчийн мотт
Iалашбаран а, кхиоран а
экспертийн кхеташонан
белхан тобано тIечIагIийна
2022 шеран гIуран беттан 9-чу дийнахь.

**ИШКОЛАН ДОКУМЕНТАШ ЛЕЛОРАН
ЙУКЪАРА КЕПАШ**

Нохчийн меттан а, литературин а тетрадаш кхочушдаран низам

Дешархоша тетрадаш тІехь йоза лахахь балийнчу лехамашца кхочушдан деза:

– берриге а белхаш кхочушбан беза цІена а, йоза къаьсташ а (йоза къаьсташ доцчу белхийн мах хадош бац); сийна шекъа долу ручка а лело йеза;

– талламан белхашна леринчу тетрадаш тІехь бес-бесара къоламаш, фломастерш лело ца магадо;

– тетрадийн мужалташ тІера йоза хила деза хІокху кепара:

ГойтІара № 1 йолчу йуккьерчу ишколан 10 (А, Б, В) классан дешархочун Вадудова Майсин нохчийн меттан белхийн тетрадь
Нажи-Юьртара № 2 йолчу йуккьерчу ишколан 11 (А, Б, В) классан дешархочун Шамаева Зайдатан нохчийн меттан талламан белхийн тетрадь
Устрада-ГІалин № 3 йолчу йуккьерчу ишколан 9 (А, Б, В) классан дешархочун Черхигов Расулан нохчийн меттан, литературин кхолларалин белхийн тетрадь
Совьла-ГІалин № 4 йолчу гимназин 9 (А, Б, В) классан дешархочун Эльжуркаев Мохьмадан нохчийн литературин белхийн тетрадь

1. Болх кхочушбаран терахь моґанна йуккьехь йаздан деза. 5–11-чу классашкахь терахь йозанца дІайаздо, ткъа йуьхьанцарчу классашкахь – терахьашца. *Масала:*

Товбецан беттан иссалгІа де (5–11 кл.)
Товбецан беттан 9-гІа де (Йуьхьанцара кл.)

Терахъаш йаздаран кеп

1. Кхолламан беттан хьалхара де
2. Чилланан беттан шолгIа де
3. Бекарг беттан кхоалгIа де
4. Оханан беттан доьалгIа де
5. Хиутосург беттан пхоьалгIа де
6. Асаран беттан йалхалгIа де
7. Мангалан беттан ворхIалгIа де
8. Хьаьттан беттан бархIалгIа де
9. Товбецан беттан иссалгIа де
10. Эсаран беттан итталгIа де
11. Лахьанан беттан цхьайтталгIа де
12. Гуран беттан шийтталгIа де
13. Кхолламан беттан кхойтталгIа де
14. Чилланан беттан дейтталгIа де
15. Бекарг беттан пхийтталгIа де
16. Оханан беттан йалхитталгIа де
17. Хиутосург беттан вуьрхIитталгIа де
18. Асаран беттан берхIитталгIа де
19. Мангалан беттан ткьоьсналгIа де
20. Хьаьттан беттан ткьолгIа де
21. Товбецан беттан ткье цхьолгIа де
22. Эсаран беттан ткье шолгIа де
23. Лахьанан беттан ткье кхоалгIа де
24. Гуран беттан ткье доьалгIа де
25. Кхолламан беттан ткье пхоьалгIа де
26. Чилланан беттан ткье йалхалгIа де
27. Бекарг беттан ткье ворхIалгIа де
28. Оханан беттан ткье бархIалгIа де
29. Хиутосург беттан ткье иссалгIа де
30. Асаран беттан ткье итталгIа де
31. Мангалан беттан ткье цхьайтталгIа де

2. ШолгIачу могIанехь доккхачу элпаца дIайаздан деза кхочушбечу белхан тайпа. *Масала:*

Талламан болх

ГIалаташ тIехь болх

Изложени

Сочинени

3. Доккхачу элпаца моґанна йуккѣхь дІа а йазйеш, болх кхочушбен меттиг билгалйаккха йеза. *Масала:*

Классера болх
Цѣра болх

Классерчу а, цѣрачу а белхашна йукѣхь 2 моґІа бита беза.

МоґІанна йуккѣхь дІа а йазйеш, шардаран лобмар билгалйаккха йеза. «Шардар» дош дуьззана йаздо. *Масала:*

201-гІа шардар

4. Сочиненин, изложенин тема йуьззана дІайазйан йеза, чаккхенехь къаьсттанчу хьелашкахь (дукхахьолахь, хаттаран а, айдаран а хьаьркаш, дукхатІадамаш оьшучохь) бен сацаран хьаьрк а ца хІоттош. *Масала:*

Бекарг беттан кхоалгІа де
Сочинени
Дашо гуьйре

Оханан беттан доьалгІа де
Изложени
Адамалла

ХІутосург беттан пхобалгІа де
Сочинени
Муха хила веза доттагІ?

Асаран беттан йалхалгІа де
Изложени
Турпалхой бицлур бац!

Мангалан беттан ворхІалгІа де
Сочинени
Со хьехархо хилча...

Сочиненин, изложенин тема цІобмалгийн къовларш (кавычкаш) йукѣхь йазйо, нагахь темина схьаэцнарг цитата йелахь. *Масала:*

«Ненан мотт, хьо ду сан дахар...» (Талхадов И.Хь.)

5. Болх моґІанан тетрадаш тІехь кхочушбан беза. Нохчийн меттан 12 кехат (лист) долу цхьанатайпана шиь белхан тетрадь хила деза, талламан белхийн – цхьа тетрадь, кхоллараллин белхийн – цхьа тетрадь. Нохчийн

литературин – белхан цхьа тетрадь (8–11-чуй классашкахь 48 кехат долуш), кхоллараллин белхийн – цхьа тетрадь (нохчийн меттан а, литературин а кхоллараллин белхаш цхьана тетрадь тӀехь кхочушдан магадо).

Белхашкахь цӀен моглӀа (абзац) ларбан беза.

6. Билгалонан хьаьркаш а, сизаш а кьоламца дан деза.

Хьехархочо йозанан белхаш талларан низам

Нохчийн мотт

Дешархойн цӀера а, классера а, кхидолу а белхаш кхочушден тетрадаш толлуш ду:

– 5-чу классашкахь – хӀора а урок чекхйаьлча, массо а дешархочун;

– 6-чу классашкахь – хьалхарчу эхашарахь – хӀора урок чекхйаьлча, массо а дешархочун; шолгӀачу эхашарахь – хӀора урок чекхйаьлча, хаарш ледара долчу дешархойн, вукхеран – кӀиранах шозза;

——– 7–9-чуй классашкахь – керла тема йолайале хьалха – массеран а, кхидолчу хьолахь – харжамца. Муьлххачу хьолахь а хӀора тетрадь кӀиранах цкъа толлуш хила деза;

– 10–11-чуй классашкахь тетрадаш харжамца толлу, хӀора тетрадь баттахь шозза толлуш хила деза.

Литература

5–9-чуй классашкахь хаарш ледара долчу дешархойн кӀиранах цкъа толлу, вукхеран – баттахь шозза;

10–11-чуй классашкахь – баттахь цкъа.

Къаьсттана тӀе тидам бахийта беза дешархойн йозанан хатӀ хаза а, нийса а хилийтарна.

Талламан а, диагностикин а белхаш, тематикин хьесапца догӀуш, хӀора тема чекхйаьлча дӀахьо.

Ца магадо талламан белхаш **чийрикан хьалхарчу деношкахь а, дезденош дӀадевллачул тӀаьхьа хьалхарчу деношкахь а, дийнан хьалхарчу а, тӀаьхьарчу а урокахь.**

Талламан белхаш, тесташ, талла а теллина, рогӀерчу урокахь дӀало дешархошка.

Изложенеш, сочиненеш, кхидолу кхоллараллин белхаш, талла а теллина, 5–6 де далале дӀало дешархошка.

Дешархойн барта жөбийн а, йозанан талламан белхийн а маххадоран барамаш

5–11 классийн дешархойн барта жөбийн маххадор

Дешархойн барта жөбийн маххадоран критереш:

- 1) дуьззана а, нийса а жоп далар;
- 2) Iамийнчух кхетаран тIегIа;
- 3) меттан говзалла.

«5» дуьллу:

Iамийна материал, кхета а кхеташ, йуьззана схьаййцахь; материалах, шен масалш а далош, пайдаэца хаахь; нохчийн литературин меттан норманаш лар а йеш, шен ойланаш хьалха-тIаьхьа нийса а, вовшашца йозуш а йийца хаахь.

«4» дуьллу:

Iамийна материал, кхета а кхеташ, йуьззана схьаййцахь; материалах, шен масалш а далош пайдаьцучу хенахь цхьа-ши гIалат далийтахь, йуха ша уьш нис а деш; нохчийн литературин меттан норманаш лар а йеш, шен ойланаш хьалха-тIаьхьа нийса а, вовшашца йозуш а йуьйцучу хенахь ши-кхо кхачамбацар хилахь.

«3» дуьллу:

Iамийна материал, гIалаташ дохуш, йуьззана схьа ца йийцахь; материалах пайдаьцучу хенахь шен масалш ца даладахь; нохчийн литературин меттан норманаш лар а ца йеш, шен ойланаш, хьалха-тIаьхьалла гал а йоккхуш, йуьйцуш хилахь.

«2» дуьллу:

Iамийнчу материалан коьрта чулацам ца хаахь; материалах пайдаэца ца хаахь; нохчийн литературин меттан норманаш лар а ца йеш, шен ойланаш, хьалха-тIаьхьалла гал а йоккхуш, вовшашца йозуш а йоцуш, йуьйцуш хилахь.

«1» ца дуьллу.

Дешархочун балха тIехь гIалат лара деза, барта луш долу жоп муьлхха а бакьо талхош хилахь.

Дешархочун балхана «5», «4», «3» дуьллу, нагахь санна урокан йохаллехь, барта жөпаш луш дакъа а лаьцнехь, цуьнан белхан таллам бича, бакьонех пайдаэца а хиьнехь.

5 – 11 классийн дешархойн йозанан талламан белхийн маххадор

I. Талламан болх (диктант)

1. Дешаран шарахь 5–11 классашкахь талламан диктантан барам

5 класс – 80–90 дош

6 класс – 90–105 дош

7 класс – 105–120 дош

8 класс – 120–135 дош

9 класс – 135–150 дош

10 класс – 150–160 дош

11 класс – 160–170 дош

(Дешнаш дагардеш, гҮуллакхан кѣамелан дакѣош а лору).

2. Талламан диктантан маххадор

«5» – 0/0, 0/1, 1/0 сов гҮалат (орфографически а, пунктуационни а) дацахь;

«4» – 2/2, 1/3, 0/4, 3/0, 3/1 сов гҮалат дацахь;

«3» – 4/4, 3/5, 2/7, 5/4, 6/3 сов гҮалат дацахь;

«2» – 4/4, 3/5, 2/7, 5/4, 6/3 сов гҮалат делахь.

Дешархочун талламан балха тҮехь гҮалат лара деза, муьлхха а нийсайаздаран а, пунктуацин а бакѣо талхош, диктант йазйале оццу классехь йа цул лахарчу классашкахь Іамийнчух иза хилахь. Нагахь санна талламан диктантехь 5 нисдар (нийса цайаздинарг нийсачуьнца хийцина) хилахь, оценка цхьана баллана лахйо, иштта «5» ца дуьллу, диктантехь 3 йа цул сов нисдар хилча.

Оценка йуьллуш, ца лоруш дуьту:

– тилкхаздаьлла гҮалат (описка), масала, *белхало* хила дезачохь *белхано* йаздинехь, *Іуьйре* хила дезачохь *Іуьйле* йаздинехь;

– кѣовсамечу меттигашкахь чолхечу дешнийн нийсайаздар, масала: *пайдаэцар* – *пайда эцар*, *нийсайаздар* – *нийса йаздар*, *гҮодар* – *гҮо дар*;

– дешнашкахь дифтонгаш йазйар: *кѣега* – *кѣизга*, *терса* – *тиэrsa*, *оза* – *уоза*, *йеха* – *йиэха*, и. д. кх. а;

– цҮердешан кѣовсаме йаздар: *дарц* – *дарцан* – *дорцан*; *мох* – *мохо* – *махо*, и. д. кх. а.

Даккхий гҮалаташ лору:

– хьалха Іамийна а, йозанехь алсам пайдаоьцуш а йолу нийсайаздаран, пунктуацин бакѣонаш талхош долу гҮалаташ;

– мукъазчу элпашна йуккъе йаздеш долу къасторан хьаьркаш, масала: *хІаллакьхилла*, (*хІаллакьхилла*), *меттахьхьайра* (*меттахьхьайра*);

– ихначу хенан хандешнийн йаздар, масала: *бохара* (*бохура*), *моьттара* (*моьттара*);

– цІердешнийн хІокху кепара йаздар: *дечган* (*дечиган*), *аьчган* (*эчиган*);

– цІердешнаш а, билгалдешнаш а йацйинчу кепехь йаздар, масала: *гІулкх* (*гІуллакх*), *гІилкх* (*гІиллакх*), *дикниг* (*диканиг*).

Цхьана бакъонна даьккхина хьалхара кхо гІалат цхьа гІалат лору, цу тайпана кхин дІа долу гІалат лоруш ду.

Диктантах а, тІедахкарех а (фонетикин, лексикин, нийсайаздаран, грамматикин, пунктуацин) лаьттаху талламан белхашкахь **ши оценка** йуьллу (диктантана а, тІедилларна а).

ТІедахкарийн маххадоран барамаш

«5» – массо а тІедиллар нийса кхочушдина;

«4» – тІедахкарийн $\frac{3}{4}$ дакъа нийса кхочушдина;

«3» – болх эханал кІезиг кхочуш ца бина;

«2» – болх кхочуш ца бина йа эханал кІезиг кхочушбина.

Билгалдаккхар:

ТІедиллар кхочушдарехь даьхна нийсайаздаран а, пунктуацин а гІалаташ, диктантан мах хадеш, лору.

II. Талламан болх (дешнийн диктант)

1. Дешаран шарахь 5–11 классашкахь талламан дешнийн диктантан барам

5 класс – 10–15 дош

6 класс – 15–20 дош

7 класс – 20–25 дош

8 класс – 25–30 дош

9 класс – 30–35 дош

10 класс – 35–38 дош

11 класс – 38–40 дош

2. Талламан дешнийн диктантан маххадор

«5» – гІалаташ ца даьхна;

«4» – 1–2 гІалат;

«3» – 3–4 гІалат;

«2» – 5 йа цул сов гІалат.

Талламан болх (диктант) кхочушбайтарехь хьехархочо пайдаьцу некъаш

1. Диктантан текст шен чулацамехь дешархой кхеташ а, хІинцалерчу литературин меттан лехамашца йуьззана нийса йогІуш а хила йеза.

2. Диктантан дерриге а дешнаш дешархошна кхеташ хила деза. КІезиг лелош а, девзаш доцу а дешнаш довзуйту.

3. Диктантан текстехь хала дешнаш хилахь, и дешнаш йозанан уьн тІе дІайаздо.

4. Текст хьехархочо дІайешар литературин меттан норманашца нийса а, муха йаздан деза дешархошна дІа ца хоуьйтучу кепара а хила деза. Масала, *кІайн*, *халкъан* бохучу дешнашкахь, литературин меттан нийсааларан норманашца цхьаьнадогІуш, чаккхенгара **н** ца олу, ткъа *тайниг*, *девзиг* дешнашкахь **к**-ний, **г**-ний хьалхахь долу **и** элп, **а** долуш санна, олу.

Ненан меттан йозанан белхийн маххадоран чІагІбина барамаш лелоро гІо дан декхар ду ненан мотт хьехаран говзалла лакхайаккхарна а, Іаморан а, талларан а кепехь болчу йозанан белхийн лехамаш цхьанакепара хилийтарна а.

ХІора дешаран шо долалуш, хьалхарчу чийрикехь талламан белхан (диктантан) текстехь дешнийн дукхалла дІадахана дешаран шо чекхдолуш хиллачу талламан белхан дешнийн барамехь маго йеза.

Сочиненин а, изложенин а маххадор

Сочинени а, изложени а йазйар дешархойн дозуш долу къамел кхиоран коьрта кепаш йу.

5–11-чуй классашкахь сочинени, изложени йазйар дІахьо, «Дозуш долу къамел карадерзор» программин декъан лехамашца догІуш.

Сочинени а, изложени а йазйарехь толлу:

- билгалйина тема схьайелла хаар;
- темица а, хьесапца а догІуш, меттан гІирсех пайдаэца хаар;
- меттан барам а, нийсайаздаран бакъонаш а ларйар.

Сочиненин а, изложенин а чулацаман мах хадеш, тидаме оьцу хІара критереш:

- болх темица богІуш хилар;
- тема кхачо йоллуш схьайеллар;
- чулацаман хиламийн рогІалла нийса хилар;
- меттан исбаьхьаллин гІирсех пайдаэцар;
- къамелан говзалла.

Нийсайаздаран мах хадабо, дешархочо даьхначу нийсайаздаран, пунктуацин, грамматикин галаташка хьяьжжана. Изложенин текст йозуш а, дешархой шех кхеташ а, кхетош-кхиоран, Iаморан маьIна долуш а хила йеза. Изложенина хаьржина текст хьехархочо шозза йоьшу.

5–11 классашкахь изложенин текстан барам

Ма-йарра изложени

- 5 класс – 90–129 дош
- 6 класс – 130–169 дош
- 7 класс – 170–209 дош
- 8 класс – 210–249 дош
- 9 класс – 250–299 дош
- 10 класс – 300–349 дош
- 11 класс – 350–400 дош

Йацйна изложени

- 5 класс – 95–134 дош
- 6 класс – 135–179 дош
- 7 класс – 180–229 дош
- 8 класс – 230–269 дош
- 9 класс – 270–309 дош
- 10 класс – 310–359 дош
- 11 класс – 360–410 дош

10–11-чуй классашкахь йазйечу сочиненин текстан барам

- 5 класс – 60 дашал сов;
- 6 класс – 80 дашал сов;
- 7 класс – 120 дашал сов;
- 8 класс – 160 дашал сов;
- 9 класс – 220 дашал сов;
- 10 класс – 280 дашал сов;
- 11 класс – 360 дашал сов.

Сочиненин а, изложенин а маххадоран барамаш

Сочиненина а, изложенина а ши оценка йуьллу: хьалхарниг – чулацамна, шолгIаниг – нийсайаздарна.

«5» дуьллу:

– нагахь текст хьалха-гIаьхьа нийса а, йуьззана а, цуьнан идейни чулацамах нийса кхетош а, гIалаташ доцуш а, галдаьккхина хIума доцуш а

йийцинехь; белхан чулацамехь цхьаннал сов кхачамбацар а, дешнаш харжарехь йа предложенеш хИитторехь шиннал сов къамелан кхачамбацар а дацахь;

– шиннал сов нийсайаздаран йа шиннал сов пунктуацин, йа шиннал сов грамматикин гІалат дацахь.

«4» дуьллу:

– нагахь идейни чулацам нийса а бийцинехь, дуьйцучу гІуллакхийн йерриг коьрта меттигаш хьалха-тІаьхьа хила ьшучу кепара а йийцинехь; белхан чулацамехь шиннал сов кхачамбацар а, дешнаш харжарехь йа предложенеш хИитторехь деаннал сов къамелан кхачамбацар а дацахь;

– кхааннал сов нийсайаздаран, шиннал сов пунктуацин а, йа шиннал сов нийсайаздаран, кхааннал сов пунктуацин а, йа цхьаннал сов нийсайаздаран, цхьаннал сов пунктуацин, кхааннал сов грамматикин а гІалат дацахь.

«3» дуьллу:

– чулацам коьртачу декъана нийса а бийцинехь, бакъдерш гайтарехь цхьаь-шиь нийса йоцу меттиг а йелахь, хьалха-тІаьхьа гІуллакхаш дийцарехь ладам боцу ледарлонаш а йовлийтинехь; белхан чулацамехь деаннал сов кхачамбацар а, дешнаш харжарехь йа предложенеш хИитторехь пхеаннал сов къамелан кхачамбацар а дацахь;

– пхеаннал сов нийсайаздаран, деаннал сов пунктуацин а, йа деаннал сов нийсайаздаран, пхеаннал сов пунктуацин а, йа шиннал сов нийсайаздаран, шиннал сов пунктуацин, деаннал сов грамматикин а гІалат дацахь.

«2» дуьллу:

– чулацам темица цхьаьнабогІуш бацахь, дуьйцучу гІуллакхийн хьалха-тІаьхьалла галйаьккхинехь, меттан хьал кьен делахь, текстан стилан цхьаалла галйаьккхинехь; белхан чулацамехь деаннал сов кхачамбацар а, дешнаш харжарехь йа предложенеш хИитторехь пхеаннал сов къамелан кхачамбацар а делахь;

– пхеаннал сов нийсайаздаран, деаннал сов пунктуацин а, йа деаннал сов нийсайаздаран, пхеаннал сов пунктуацин а, йа шиннал сов нийсайаздаран, шиннал сов пунктуацин, деаннал сов грамматикин а гІалат делахь.

Тестийн маххадор

«5» дуьллу, нагахь дерриг а хаттаршна 90% – 100% нийса жобпаш деллехь;

«4» дуьллу, нагахь дерриг а хаттаршна 80% нийса жобпаш деллехь;

«3» дуьллу, нагахь дерриг а хаттаршна 50% – 70% нийса жобпаш деллехь;

«2» дуьллу, нагахь дерриг а хаттаршна 50% лахара нийса жобпаш деллехь.

Тетрадаш тѐхь гѐлаташ билгалдахар

Белхаш толлу цѐн шекъа долчу ручкица.

Хъехархочо 5–9-чуй классашкахъ белхан а, талламан белхан а тетрадаш тѐхь гѐлаташ, (нийсайаздаран, пунктуацин, грамматикин), нис а дой, цѐчу сизал дехъа билгалдоху билгалонийн хъаьркашца. Ткъа кхоллараллин белхашкахъ, цул сов, къамелан, маьІнин, фактийн гѐлаташ (оьшучохъ нис а деш), тулгѐнан сиз хъокхий, цѐчу сизал дехъа билгалдоху билгалонийн хъаьркашца.

10–11-чуй классашкахъ гѐлаташ (нийсайаздаран, пунктуацин, грамматикин), буха ши сиз а хъокхий, нис а ца деш, цѐчу сизал дехъа билгалдоху билгалонийн хъаьркашца. Ткъа кхоллараллин белхашкахъ, цул сов, къамелан, маьІнин, фактийн гѐлаташ (оьшучохъ нис а деш), тулгѐнан сиз хъокхий, цѐчу сизал дехъа билгалдоху билгалонийн хъаьркашца.

Гѐлаташ билгалдоху хѐкху билгалонийн хъаьркашца:

І – нийсайаздаран гѐлат;

V – пунктуацин гѐлат;

Г – грамматикин гѐлат;

Къ – къамелан гѐлат;

М – маьІнин гѐлат;

Ф – фактийн гѐлат.

Гѐлаташ тѐхь болх бар

Гѐлаташ тѐхь болх кхочушбо талламан йа кхоллараллин белхаш теллинчул тѐаьхъа.

Дешархоша гѐлаташ тѐхь болх бо хъехархочун гѐоьнца. Гѐлат даьккхина меттиг сиз хъакхарца билгал а йоккхий, дешнаш йа предложенеш нийса дѐайазйо. Хѐора гѐлат даьккхинчу бакъонна масех масал а дѐайаздан деза.